

Etnocentrismus jako součást klasifikací: Srovnání konstrukce hinduismu a středověkých herezí

Ethnocentrism as a Part of Classifications: A Comparison of the Construction of Hinduism and Medieval Heresy

Jan Král, FF MU, Ústav religionistiky
e-mail: kral.jan@mail.muni.cz

Abstract

This essay shows the way of comparing two seemingly unrelated phenomena – Hinduism and medieval heresy, specifically Lollardy. It will argue that the construction of both categories from the ethnocentric perspective of power (colonists and inquisitors, respectively), as well as the acceptance of those categories by researches mainly before the postcolonial criticism, bears significant similarities. Thus, the paper will show that the postcolonial perspective is a suitable framework for not only concepts related to former colonies, but also to discover and, if possible, remove, ethnocentric aspects of such seemingly remote phenomena as medieval heresy in England.

Keywords

medieval heresy, Lollardy, Hinduism, ethnocentrism, postcolonialism

Klíčová slova

středověká hereze, lollardství, hinduismus, etnocentrismus, postkolonialismus

Úvod

Cílem této eseje je na konkrétních příkladech prozkoumat, jak se projevuje etnocentrismus¹ při klasifikacích „jiného“ a zamyslet se nad tím, jak lze s myšlenkovým dědictvím takovýchto klasifikací naložit. Už úvodní souvětí tohoto textu v sobě vlastně obsahuje předpoklad určitého etnocentrického dualismu – že existuje něco „našeho“ či „známého“, a v kontrastu proti tomu něco „jiného“, což je jedním z klíčových problémů při vědeckém poznávání kultur a společností (viz např. Joy, 2001: 177). A při hlubším ponoru do tematiky lze etnocentrismus spatřit

¹ Ačkoliv slovo etnocentrismus naznačuje sepetí s určitým etnikem a jeho postavením do popředí, zde je chápáno širěji, ve smyslu sepetí s nějakou vlastní skupinou, kterou nemusí spojovat etnická skupina, ale třeba sdílená kultura či sdílené náboženství.

s trochou nadsázky takřka všude. Je-li tedy nezbytnou součástí vědeckého poznání a jeho klasifikace určitá jinakost zkoumaného, nabízí se otázka, jak tuto jinakost uchopit. Tedy, jak uchopit specifické fenomény, které jsou nám cizí, takovým způsobem, aby šlo o uchopení citlivé, neetnocentrické a mající pokud možno objektivní vědeckou vypovídající hodnotu o reálném světě?²

Jedním ze způsobů řešení může být poučení se z chyb, které byly kvůli etnocentrickému přístupu ke klasifikacím učiněny v minulosti. Konkrétně je nutno tyto chyby v první řadě identifikovat, v druhé řadě zjistit, jak a proč byly učiněny, a nakonec určit, jak se jim v současném bádání vyhnout. V této eseji budou pro ozřejnění zmíněné problematiky použity dva příklady etnocentrických klasifikací, které se možná na první pohled mohou zdát docela odlišné – klasifikace při konstrukci hinduismu a konstrukci jedné ze středověkých herezí – lollardství.³ Hinduismus a středověké hereze toho spolu skutečně tolik společného nemají, ale jak již napovídá užití slova „konstrukce“, právě způsob vytváření a naplňování těchto kategorií vykazuje obdobné prvky, na které bude komparací poukázáno. Respektive jde o dvojí úroveň konstrukce – jednak primární ze strany kolonizátorů a inkvizitorů, jednak sekundární ze strany vědců ve snaze uchopit hinduismus a hereze jako vědecký problém. Na úvod je také potřeba zmínit další pojem, k etnocentrismu do jisté míry komplementární, a to obzvláště co se týče hinduismu. Jde o postkoloniální myšlení, které se snaží odstranit negativní následky násilí (ať už fyzického či psychologického) západního světa a západního způsobu myšlení spáchaného především (ne však výlučně) na neevropských zemích. Argumentace autorů tohoto myšlenkového proudu zde bude rovněž použita ve snaze pochopit důvody a důsledky etnocentrických klasifikací.

Etnocentrismus v kontextu hinduismu a lollardství

Prvotním impulsem, který vedl k nápadu srovnat konstrukci hinduismu a středověkých herezí, konkrétně lollardství,⁴ je nalezení snahy využít klasifikačního konceptu rodové (či též rodinné) podobnosti ve vědeckých textech zabývajících se danými tématy, respektive jejich vymezením. Koncept rodové podobnosti byl nejznáměji formulován v díle filozofa Ludwiga Wittgensteina a v prostředí religionistiky představuje jedno možné východisko z chybného předpokladu badatelů, že pro pojem „náboženství“⁵ lze nalézt esencialistickou definici (Franek, 2017: 201). Rodová podobnost může být vysvětlena tak, že

² Požadavek na objektivitu vědy by měl být nezávislý na tom, kým a kde je věda produkována, ačkoliv přinejmenším u společenských věd tomuto požadavku nelze vždy zcela dostát.

³ I termín „hereze“ je vlastně etnocentrický – je chápán převážně z pohledu katolicismu, a neslouží pouze k označení jiného, ale také s sebou nese pejorativní význam, jiné je zároveň podřazené. Bylo by možno vést rozsáhlé debaty o tom, zda a čím pojem „hereze“ vhodně nahradit, ovšem to je spíše námět na jiný článek. Lze snad jen uvést, že zde je tento termín užíván čistě popisně bez zamýšlených negativních konotací.

⁴ Jak se ukáže níže, je možná až paradoxní v práci tohoto typu definovat, co je myšleno pojmem „lollardství“, nicméně alespoň za účelem základního přehledu: Jde o středověkou herezi typickou pro prostředí pozdně středověké Anglie, konkrétně druhé poloviny 14. století až počátku 16. století. Počátky lollardství jsou spojovány s osobou teologa Johna Wycliffa. Pro zevrubnější uvedení do tématu lze doporučit např. knihu *A Companion to Lollardy* (Hornbeck, 2016).

⁵ Či „lollardství“ nebo „hinduismus“, jak se ukáže níže.

jednotlivé pojmy subsumované pod nějaký kolektivní výraz, jako je třeba náboženství, tvoří vzájemně propojenou sémantickou síť, která nějakým způsobem sjednocuje všechny partikulární instance (definice převzatá podle Franek, 2017: 201). Ilustrováno právě na příkladu podobnosti v rodině, nemusejí mít nutně všechny děti nos po otci, ale některé z nich mohou sdílet oči po matce, jiné otcův hudební talent a podobně. Klíčové je, že všechny sdílí alespoň nějaký společný prvek. Někdy může jít o překryv signifikantní (jako u dvojčat), jindy si mohou být koncepty podobné spíše jako vzdálení příbuzní.

J. P. Hornbeck (2010: 10–18) koncept rodové podobnosti aplikoval právě na lollardy – snažil se určit, které prvky patří do sítě toho, co činí lollarda lollardem, jinými slovy konstruovat identitu lollardství. Namísto snahy o nalezení ideální esence lollardství zákonitě přítomné u všech lollardů tak dospěl k závěru, že existuje osm charakteristických vlastností, z nichž aspoň v některých se kteříkoliv dva lidé označení za lollardy vždy shodnou. Mezi tyto vlastnosti patří např. kritika přílišné provázanosti duchovních a světských záležitostí (zásahy církve do světského života, mnohoobročnictví kněží), kritika učení, které není založeno na Bibli či užívání angličtiny namísto latiny pro Bibli a teologické texty (viz Hornbeck, 2010: 197–199).

Debata o konstrukci hinduismu již ve vědecké obci není novým jevem, není tedy divu, že koncept rodové podobnosti využil – ať už cíleně či nikoliv – poměrně velké množství badatelů. Na jeho užití poukazují např. M. Fárek (2006: 227, 232) nebo M. Keppens a E. Bloch (2010: 8–9). Západní badatelé se pokoušeli objevit nějaké prvky, které by v jejich různé kombinaci dohromady konstituovaly hinduismus, a to jako něco náležitějšího do kategorie náboženství založené převážně na modelu křesťanství. Jako charakteristický znak různých forem hinduismu je tak například uváděno, že mají alespoň nějaký vztah k védám či užívají koncept dharmy (Fárek, 2006: 228), nebo právě po vzoru křesťanství mají posvátné texty, doktrínu a kněžskou vrstvu (Keppens & Bloch, 2010: 7).⁶

Nicméně není mým cílem prozkoumat, co jsou konkrétní prvky, které byly součástí sítě pojmů či konceptů, které tvoří hinduismus, respektive lollardství, a zhodnotit, jestli skutečně na dané jevy pasují. Zde se, doufám, podaří obhájit smysluplnost komparace těchto dvou odlišných fenoménů. Pointou totiž není nalezení všech možných konstitutivních prvků lollardství či hinduismu, ale poukázání na roli, kterou sehrál etnocentrismus v tom, jak a na základě čeho byly tyto prvky vybrány. Lze použít příklad, který na základě své osobní zkušenosti z pobytu v Indii uvádí M. Fujda (2013: 30) – podle jeho původních představ o náboženství mu nejprve připadalo všechno posvátné, protože to vnímal objektivem západního člověka. Když se však po několika letech vrátil se znalostí tamějšího jazyka, z předtím posvátné řeky Gangy se stala prostě „matka Ganga“ bez jakékoliv náboženské asociace.

S. N. Balagangadhara (2010: 136) v tomto ohledu přichází se zajímavou metaforou kolonialismu, kterou je zde vhodné parafrázovat: Mimoszemšťané dorazí na zem a povšimnou si, že tráva je zelená, mléko se kazí, ptáci létají a některé květiny silně voní. Tyto jevy vnímají jako spolu související, protože

⁶ Zde je opět patrné, že podobné klasifikace odhalí jak informace o zkoumaném, tak o zkoumajícím.

v nich vidí koncept *hipkapi*, který je spojuje.⁷ Tuto na první pohled úsměvně vypadající metaforu Balangadhara (2010: 137) následně postaví nohama na zem, když prohlásí, že přesně to učinili Evropané v prostředí Indie, když konstruovali hinduismus, a svým jednáním se dopustili mnohdy nejen myšlenkového násilí na tamějších obyvatelích, protože je nechápali jen jako „jiné“, ale také jako podrázené osoby, kterým je potřeba vysvětlit správnost západního způsobu myšlení. Skutečnost, že Evropané spatřovali spojitost tam, kde je Indové neviděli, není sama o sobě až tak problematická a může přinést cenné poznatky, pokud ne o Indech, přinejmenším o hodnotách a způsobu myšlení Evropanů. Jak uvádí J. Z. Smith (1996: 390), „klasifikace v souvislosti s myšlením hraje ústřední roli v lidských kulturách, a tedy i v náboženstvích. Kultura a náboženství se samy konstantně věnují srovnávání a klasifikacím, a zrovna tak se stávají předměty klasifikací a srovnávání.“ Ono klasifikování a srovnávání je tedy v podstatě nevyhnutelnou součástí lidského poznávání světa a orientace člověka ve světě, nemá-li upadnout do totálního chaosu. Problém však nastane ve chvíli, kdy se etnocentrické klasifikace snaží prezentovat samy sebe jakožto objektivní pravdu, o které se jejich tvůrci snaží přesvědčit ostatní kultury. Řečeno slovy M. Fujdy (2013: 26), „Problém ale nespočívá v samotném faktu, že něco použijeme jako měřítko. Problém je v tom, že je toto měřítko použito jako měřítko objektivní a absolutní. Právě proto je mocensky efektivní a zároveň teoreticky problematické.“

Převážně v rámci myšlenkového proudu, který je nazýván postkoloniální kritikou, již byla věnována velká snaha na odstranění tohoto problému. Jedním z klíčových výsledků je uvědomění si, že koncepty vycházející z kolonialismu (tedy např. zmíněné konstitutivní prvky hinduismu) jsou ve skutečnosti původně zakotveny ve společnostech kolonizujících, nikoliv kolonizovaných (Fárek, 2006: 239; Balangadhara, 2010: 137). Mělo by být teoreticky možné „naše západní“ myšlení dekolonizovat (Spivak, 2013: 156, 176),⁸ tedy pomocí sebereflexe identifikovat prvky, které byly do objektivně se tvářících vědeckých poznatků zaneseny díky etnocentrickému či koloniálnímu způsobu myšlení, a tyto prvky pak vyfiltrovat. Ovšem v praxi může být oddělení veškerých těchto prvků od dalšího poznání možná podobně nemožné jako snaha uvařenou kávu rozdělit zpět na vodu a zrnka kávy. Zejména z pozic neevropských učenců (Balangadhara, 2010: 141) zaznívá argument, že západní věda je zkrátka natolik prostoupena křesťanským myšlením, že nikdy nemůže být sekulární, a tudíž je odstranění etnocentrických (v tomto případě křesťanských) prvků nemožné.⁹ Ostatně se nabízí možná až příliš komplikující, přesto však ne nemístná otázka, jestli vlastně není snaha

⁷ Původně jsem chtěl vysvětlit, že jde o koncept smyšlený Balangadhara, nereálný. Takové vysvětlení mi ale vlastně vzhledem k tématu eseje přijde poněkud ironické. Pro srovnání: podobně úsměvnou klasifikací, která je však hlubší, než se na první pohled zdá, lze nalézt i v esejí Analytický jazyk Johna Wilkinse argentinského spisovatele J. L. Borgese. Obojí odhaluje arbitrárnost klasifikací, které jsou brány jako objektivně platné.

⁸ Podle některých v rámci politické angažovanosti i vhodné, ne-li nutné, viz právě citovaná Spivak (2013).

⁹ V souvislosti s tímto tvrzením bych rád alespoň v poznámce pod čarou zmínil jeden případ etnocentrismu přímo z Ústavu religionistiky v Brně. Se spolužáky jsme se bavili o tom, že zatímco ve výuce buddhismu jsou všechny pojmy pečlivě vysvětlovány, v rámci výuky křesťanství se vyučující nezastaví, aby vysvětlil, co to znamená „papež“ nebo „boží milost“ a jiné výrazy. Je automaticky předpokládáno, že když pocházíme z křesťanského prostředí, známe přinejmenším základní křesťanskou terminologii,

o odstranění následků etnocentrismu také etnocentrickou – zrovna tak, jako by se kolonialismus dal v tom nejlepší světlo brát jako poněkud scestná, ale dobře míněná snaha podělit se o pravdu, snaha odstranit následky etnocentrismu by mohla být interpretována jako „předtím západ učinil chybu, ale tentokrát vám (opět západ) skutečně přináší pravdu“.

V následujícím odstavci se na příkladu lollardství pokusím ukázat, že problémy související s etnocentrickými klasifikacemi nejsou spojeny pouze se západním vlivem na neevropské země. V případě snahy o emické studium lollardů zbavené jakéhokoliv etnocentrismu je pochopitelně největším problémem, že poslední lollardi byli naživu přibližně před 500 lety.¹⁰ Tedy snaha nechat subalterní promlouvat zde musí být provedena pomocí dostupných materiálů, konkrétně lollardských textů, polemik proti lollardům, a také inkvizičních záznamů z jejich vyšetřování. Problémem je, jak nalézt v těchto textech autentický hlas daných osob, nikoliv jen jejich teologické myšlenky polemizující s katolicismem v případě lollardských textů, nebo jen jejich (mnohdy opozicí zkreslené) názory v případě inkvizičních záznamů. J. H. Arnold (1998: 379–386) se zabývá srovnáváním postupu historiků (středověkých herezí) s postupy inkvizitorů. Přírovnání historika k inkvizitorovi není zcestné, neboť právě při klasifikacích se oba mohou dopustit stejných prohřešků. Etnocentrismus inkvizitorů se projevuje u otázek, které podezřelým pokládali – měli k dispozici vyšetřující formulář, pomocí kterého mohli vyšetřované osobě vnutit vlastní perspektivu či dokonce vložit do úst celé předem připravené věty na základě toho, co oni sami pokládali za důležité. Podezřelí pak nemuseli mít ani možnost své názory rozvést či obhájit (Lutton, 2006: 157). Etnocentrismus historiků pak tkví jednak v přijímání inkvizičních záznamů jakožto autentických záznamů proběhlých výsledků, které je dnes snad již zejména díky H. Grundmannovi (1965) překonáno, jednak v přejímání samotných inkvizičních perspektiv a kategorií, přinejmenším jako určitých odrazových můstků bádání. Jak již bylo zmíněno, samotný název hereze s sebou nese poněkud pejorativní zabarvení, a nejinak je tomu i u označení „lollard“. U tohoto termínu sice nelze se spolehlivostí vystopovat jeho původ a význam, ale byl používán převážně polemicky pro označení oponentů. Dokonce je dochován případ, kdy je tento výraz namířen proti představitelům katolické církve (Hornbeck, 2010: 60). Z hlediska postkoloniálního myšlení by zřejmě bylo vhodné etnocentrické výrazy hereze a lollard nepoužívat, nebo přinejmenším ne bez patřičné reflexe a vysvětlení, co je jimi myšleno.

Závěr

Etnocentrismus v případě hinduismu a středověkých herezí má zásadně odlišné důsledky. U středověkých herezí může být zkoumaným osobám v nejhorším případě ublíženo tím, že bude vykonstruován neexistující subjekt,¹¹ že bude

ačkoliv tomu tak vůbec být nemusí. Nejde o apel ke změně, ale je to zajímavý příklad přidávající na váze Balagangadharově tvrzení o prostoupenosti západní vědy křesťanským myšlením.

¹⁰ Po příchodu protestantství do Anglie již nebylo jasné, jak *klasifikovat*, kdo je lollardem a kdo protestantem.

¹¹ Viz např. tzv. „hereze svobodného ducha“. Jak uvádí Zbíral (2012: 200), tuto herezi vytvořil koncil ve Vienne na počátku 14. století, a inkvizitoři si pak potvrdzovali její „realnost“, když při výsledcích kladli

zkresleno poznání o tom, co je již „bezpečné“ v minulosti, a tedy samotnou vědeckou činností může být negativně ovlivněna jediné přesnost našeho poznání.¹² Nerovné mocenské vztahy mezi inkvizitory a vyšetřovanými jsou něčím, co již proběhlo, a tedy při bádání se jejich důsledky promítají pouze do zkoumaných pramenů, ze kterých se dají po dostatečné pramenné kritice a reflexi alespoň do jisté míry odstranit. Vliv této mocenské nerovnosti je patrný a v mnohých případech se dá identifikovat a odfiltrovat, či přinejmenším může badatel pracovat s vědomím tohoto vlivu a nebrat dané prameny jako přesný popis historické reality. Pokud je při výzkumu středověkých herezí badateli páčáno nějaké násilí (třeba ve formě špatné reprezentace života a názorů zkoumaných osob), jen stěží může přímo ublížit nějaké žijící osobě. Samozřejmě však i při zkoumání dávno mrtvých osob, komunit či idejí může dojít k jejich vzkríšení pro dezinterpretaci či zneužití, například ve snaze prosadit nějaké politické cíle, čemuž se právě postkoloniální kritika snaží předejít.

Zato při konstrukci hinduismu je situace ve svých důsledcích od počátku odlišná. Badatelé mnohdy, přinejmenším před příchodem postkoloniální kritiky, nereflaktovaně přejímali pozici kolonizátorů a aplikovali jejich perspektivy na žijící osoby, jejichž hlasy byly ignorovány či dokonce záměrně potlačovány, protože byly brány jako slabší, pomýlené, méně relevantní. Důsledky tohoto jednání jsou stále patrné dodnes, protože se etnocentrismus dosud nepodařilo úplně odstranit, a to ani na jedné straně. Západní věda stále dostatečně nereflaktovala svoje přístupy a sklouznutí k etnocentrismu je mnohdy až nepřijemně snadné, ne-li automatické, a na druhé straně v textech „subalterních“ badatelů je stále patrna potřeba obhajovat svou pozici slabšího, potřeba napadat západ, který vnímají jako silnější, či v případě izolacionistického fundamentalismu je západ stavěn pouze jako viník. Avšak jak upozorňuje Spivak (2013: 176), příslibem dekolonizace do budoucna je se západem zacházet jako s rovným. Achille Mbembe (2011: 40) uvádí, že „[...] současné francouzské myšlení už neumí mluvit „o jiném“ a ještě méně „s jiným“. V souladu se starou osvědčenou koloniální tradicí raději hovoří za „jiného“ s dobře známými katastrofickými následky [...]“ Z tohoto lze velmi dobře zobecnit, že při vědeckém zkoumání jiných osob a kultur by mělo jít především o dialog s nimi, nikoliv mluvení za ně či o nich.

Předchozí odstavce ukázaly, že Balagangadharovo (2010: 141) tvrzení o nemožnosti odstranění etnocentrismu ze západní vědy je snad až přehnaně pesimistické. Přesto však nejde o problém snadno řešitelný a etnocentrické klasifikace mnohdy prostupují západní vědu i při zkoumání fenoménů čistě západních. Při bádání, chce-li být pokud možno objektivním, je tedy potřeba citlivost a neustálá reflexe našeho myšlení a jednání.

návodné otázky přesně v tom pojetí, které formuloval zmíněný koncil. Ani toto hledisko však není dodnes jednoznačně přijímáno.

¹² Ta je ostatně v historickém bádání obecně dosti nejistá. Pokud se vezme do důsledků fakt, že dochované historické prameny tvoří jen zlomek dobové reality, a často jsou zkresleny důsledkem právě etnocentrismu či privilegovanosti těch, kteří je sepsali, může snadno dojít k „epistemické úzkosti“ (díky kolegovi T. Hampejsovi za tento termín), tedy značné nejistotě ohledně možnosti vědeckého poznání vlastně vůbec čehokoliv.

Seznam literatury:

- Arnold, J. H. (1998). The Historian as Inquisitor: The Ethics of Interrogating Subaltern Voices. *Rethinking History*, 2(3), 379–386.
- Balagangadhara, S. N. (2010). Orientalism, Postcolonialism and the ‚Construction‘ of Religion. In E. Bloch, M. Keppens & R. Hegde (Eds.), *Rethinking Religion in India: The Colonial Construction of Hinduism* (pp. 135–163), London – New York: Routledge.
- Fárek, M. (2006). Hinduismus – reálné náboženství, nebo konstrukt koloniální vědy? *Religio: Revue pro religionistiku*, 14(2), 227–242.
- Franek, J. (2017). *Naturalismus a protekcionismus ve studiu náboženství*. Brno: Masarykova Univerzita.
- Fujda, M. (2013). Proč nestudovat náboženství: K sociologickému uspořádávání skutečnosti. *Sociální studia*, 10(3), 13–43.
- Grundmann, H. (1965). Ketzerverhöre des Spätmittelalters als quellenkritisches Problem. *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, 21, 519–575.
- Hornbeck, J. P. (2010). *What is a Lollard? Dissent and Belief in Late Medieval England*. Oxford: Oxford University Press.
- Joy, M. (2001). Postcolonial Reflections: Challenges to Religious Studies. *Method & Theory in the Study of Religions*, 13, 177–195.
- Keppens, M. & Bloch, E. (2010). Introduction. In E. Bloch, M. Keppens & R. Hegde (Eds.), *Rethinking Religion in India: The Colonial Construction of Hinduism* (pp. 1–21), London – New York: Routledge.
- Lutton, R. (2006). *Lollardy and Orthodox Religion in Pre-Reformation England: Reconstructing Piety*. Woodbridge: The Boydell Press.
- Mbembe, A. (2011). Co je postkoloniální myšlení? In V. Havránek (Ed.), *Postkoloniální myšlení II* (pp. 36–52). Praha: tranzit.cz.
- Smith, J. Z. (1996). A Matter of Class: Taxonomies of Religion. *The Harvard Theological Review*, 89(4), 387–403.
- Spivak, G. Ch. (2013). Jak vyučovat o “kulturně odlišné“ knize. In V. Havránek & O. Lánský (Eds.), *Postkoloniální myšlení IV* (pp. 151–183). Praha: tranzit.cz.
- Zbiral, D. (2012). Inkviziční záznamy jako pramen historického bádání: Možnosti, omezení, strategie čtení. *Dějiny – teorie – kritika*, 9(2), 193–229.